

A KÁRPÁT-MEDENCE -GRAD ~ -GRÁD UTÓTAGU HELYNEVEIRŐL

A Kárpát-medencében ma nagy területi szórtságban, több ország területén találunk -grad, illetve -grád utótagú helyneveket. E nevekben az utótag a szláv grad 'vár, város' szóval azonos, amely egy korábbi *gord 'vár, város' alakra megy vissza. Eredeti jelentése 'körülkerített hely' volt, amelyet a *gordi-ti ige 'körülkeríteni' értelme mutat /KNIEZSA ISTVÁN, MNySzJ. I, 183/. A teljességre törekvés igénye nélkül az alábbi helyneveket említjük: a mai Magyarország területén a Duna mellett Visegrád, közelében Nógrád község, a hajdani Abaúj megyében a Hernád mellett Onga és Hernádkak vidékén Belegrád puszta, a Tisza mellett Tiszabecsnél Belegrád sziget, Nyirtelek határában Belegrád puszta, valamint a Tisza alsóbb folyása mentén Csongrád város található. A mai Jugoszlávia területén ide tartozik az ország fővárosa, Beograd a Duna és Száva összefolyásánál, továbbá a Duna mellett a Szerémségben Šarengrad, a Dráva mentén Legrad település, a Dráva--Száva közén a hajdani Kőrös megyében Novigrad, az egykori Varasd megyében Cesargrad, a Száva mentén, Zágráb /Zagreb/ vidékén pedig Susedgrad, Medvedgrad várak. A mai Románia területén, a történeti Partiumban Zilah /Zalău/ mellett Mojgrad község, a történeti Erdélyben az egykori Doboka megyében /Dăbîca/ közelében Țiligrad határrész-név, a hajdani Fehér megyében /Maros-/Karna/Blandiana/ mellett pedig Țeligrad határrész-név található /az adatokat l. MOÓR ELEMÉR: Száz. CIV, 362--363, N; KLAJČ: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb 1976. Prilog VIII; ŐT. PASCU: Voievodatul Transilvaniei I², Cluj 1972. passim, továbbá különböző helynévtárak, térképek/.

A rövid szemléből látható, hogy ma igen különböző funkciót töltenek be a -grad ~ -grád utótagú helynevek. Egyaránt szolgálnak főváros, város, község, puszta, határrész /dűlő/ és vár megjelölésére. Ami közöl lehet bennük, az az, hogy egykor várak megjelölésére szolgáltak, legalábbis a fentebb felsorolt -grad ~ -grád utótagú helynevek túlnyomó többsége hajdan

bizonyíthatóan várat, illetve várral rendelkező települést jelölt, s ahol nem tudunk várról, még ott sem kizárt, hogy a régészeti kutatás utóbb /föld/vár létét fogja kimutatni. Az itt számba vett nevek közül Visegrád, Nógrád, Csongrád a korai magyar megyeszervezés során vármegyeközpont volt, adatok róluk a XI. század elejétől rendelkezésünkre állanak. Visegrád nevével legkorábban 1009/1295 körül: Wsagradiensis alakban találkozunk /GYÖRFFY GYÖRGY: Tsz III, 534/. Csongrádra az első adat 1075/+1124/+1217: Cernigradenses, majd 1138/1329: Cerungradiensis /GYÖRFFY: TF I, 893/, Nógrádra pedig 1108/1676: Novogradensis /SMIČIKLAS: Cod. dipl. Croat. II, 19/. A korai adatok viszonylag magas száma tette lehetővé, hogy MELICH JÁNOS /HonfMg. 106/ arra a következtetésre jusson: „a duna--tiszaközi IX--X. századi Csongrád és Nógrád a magyarba délszláv nyelvi Črngrādból, illetőleg Nòvgrādból került”. Visegrád, Nógrád és Csongrád eredetileg földvárak voltak /NOVÁKI GYULA: Várépítészetünk kezdetei. Várépítészetünk. Bp. 1975. 56--58/, s közülük utóbb csak Visegrádon épült kővár. E korai időkből dokumentálható -grád utótagú helyneveinknek nincs -- és a régiségben sem volt -- magyar nyelvi megfelelőjük. Visegrád tulajdonképpen 'magaslapon levő vár'-at, azaz 'magas vár'-at, Csongrád 'fekete vár'-at, Nógrád pedig 'új vár'-at jelent /KISS LAJOS: FNEsz. 697, 166--167, 465/, elvileg tehát lefordíthatók lettek volna magyarra, de magunk egyetlen nyelvtörténeti adatot sem ismerünk, amely magyarra fordított névalakban Magasvárnak, Feketevárnak, illetőleg Újvárnak nevezte volna őket. Azért is fontos ezt hangoztatni, mert a magyar nyelv nem idegenkedett saját helynévalkötésében az efféle /színnév + vár, új + vár/ összetételektől. Adataink vannak arra, hogy később, a XIII--XIV. század folyamán művelt, nyelveket tudó klerikusok latinra lefordították ezen elnevezések többségét. Ismert, hogy Anonymus szerint a honfoglaló Ond fia Ete „igen erős földvárat építtetett, melyet a szlovének a maguk nyelvén Surungradnak /Csongrádnak/, azaz nigrum castrum-nak /'fekete vár'-nak/ neveztek" /SRH. I, 84. PAIS DEZSÓ fordítása/. A szláv nyelvi ismeretekkel rendelkező Anonymus /ifj. HORVÁTH

JÁNOS: ItK. LXX, 1/ 1210 táján értette, hogy a Surungrad 'fekete vár'-at jelent. Visegráddal kapcsolatban főleg az Anjoukorban gyakori, amikor Károly Róbert és Lajos király ott tartotta udvarát, hogy az oklevelek keltezési helyeként nem a vulgáris Visegrádot írták, hanem a név latinra fordított Altum Castrum /'magas vár'/ alakját /AO. I, 400; II, 548/. A királyi kancelláriában tudták, hogy a szláv nyelvi Visegrádnak mi a latin megfelelője. Ennek ellenére magyar nyelvi alakjait sem Visegrádnak, sem Csongrádnak, sem Nógrádnak nem ismerjük. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy „azok a nevek, amelyek mindig csak szláv eredetű néven /legfeljebb szlávul értő tudós emberek latin fordításában/ szerepelnek, minden bizonnyal a honfoglaló magyarok által már itt talált elnevezések voltak, amelyeket a magyarok átvettek. Eszerint Csongrád, Visegrád, Nógrád... már a magyar honfoglalás előtt létezett várak voltak" /KRISTÓ GYULA: Acta Univ. Szeged. Dissertationes Slavicae. Szeged 1983. 30/. Kérdés: miként vélekedjünk a Kárpát-medence többi, -grad ~ -grád utótagú helynevről? Megítélésük szempontjából nagy jelentőségű esetleges magyar helynévpárjuk vizsgálata.

Bizonyosra vehető, hogy a Visegrád, Csongrád, Nógrád típusú helynevekkel esik azonos megítélés alá a hajdan Középszolnok megyei Mojgrad. Igaz, írásos adatok csak a XV. századtól kezdve vannak róla /1423, 1450: Maygrad, PETRI MÓR: Szilágy vármegye monographiája IV, 1902. 84/, de Mojgrad esetében figyelembe kell venni, hogy nem vált megyeszékhellyé, ami indokot jelenthet a helynév viszonylag kései előfordulására. Tudni kell, hogy Mojgrad az ókori Porolissum romjain fekszik /ENDRE TÓTH: Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943. Rég. Füz. II, 19. 1978/, s bár 1900 körüli határrésznevei nem őrizték meg a hajdani vár emlékét /PETRI: uo. IV, 86--87/, de abban nem kételkedhetünk, hogy Mojgradon a IX. században ténylegesen vár /földvár/ volt /BÓNA ISTVÁN: Magyarország története I/1, Bp. 1984. 372/. Bármiféle kontinuitást az ókor és a korai középkor népei között tagad az a körülmény, hogy Mojgrad neveként nem a trák

jellegű antik Porolissum /e név trák jellegére l. SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Szeged története I, Szeged 1983. 106/, hanem a bizonyosan szláv Mojgrad szerepel a középkorban. MELICH /Honf-Mg. 273/ „esetleg szláv eredetű név”-nek minősítette Mojgradot, ám azt már tagadta, hogy a honfoglalás előtt is megléte volna. A Mojgrad név szláv eredetének próbája az etimológia. Utótagja /-grad/ szláv voltához nem férhet kétség. A Moj- előtagot PETRI /i. m. I, 1901. 45/ az egyes szám első személyű birtokos személynévmás szláv moj alakjával tekintette azonosnak, s a helynevet 'az én váram'-ként értelmezte, kétségtelenül tévesen, ugyanis ilyen jellegű összetételek létét a helynévadásban analógiás példák nem igazolják. A legkorábbi, XV. századi történeti adatokban különben is Maygrad alakban szerepel a település neve, ami nem gyámolítja a moj 'mi' birtokos személynévmásból való származtatást. Feltételezésünk szerint az eredetibb Majgradban az ószláv malz 'kis' melléknév /Slovar' cerkovno-slavjanskago i russkago jazyka II. Sanktpeterburg 1867², 595; Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae Palaeoslovenicae II. Praha 181--183/ őrződött meg, s így jelentése: 'kis vár'. Pontosan abba helynévadási típusba tartozik, amely a Visegrád, Csongrád, Nógrád nevekben is tükröződik, vagyis a vár milyenségére /fekvésére, színére, állapotára, méretére/ utaltak a névadók a -grad előtagjával. Így nem látjuk akadályát annak, hogy a Mojgradot is ugyanúgy minősítsük, mint a Nógrádot és a Csongrádot, „amelyekről -- vélte MELICH /Honf-Mg. 103/ -- bizonyítható, hogy már a IX--X. században is meglétek”. Ugyanebbe a csoportba helyezhetjük el a ma Romániában Tiligrad, Teligrad alakban előforduló határrész-név- /dülő-/ neveket. BONA ISTVÁN /i. m. 371--372/ -- KURT HOREDT szövegének ihletésére -- úgy fogalmazott, hogy "Zeligrad /Sóvár/ nevében nemcsak a bolgár uradalmat idézi, hanem annak lényegét is". A németesen Zeligradnak írt -- ám a román és német írásmód szerint egyaránt Celigradnak ejtendő -- telephelyen folyt régészeti ásatások a IX. századi bolgárok biztos nyomát mutatták ki, s a hajdani földvár meglétében nincs okunk kételkedni /K. HOREDT: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens.

Bukarest 1958, 112--137; K. HOREDT: Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Crăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. Dacia N. S. X, 261--289/. Ugyancsak Sóvár-ra értelmezi BÓNA /i. m. 572/ a szerinte eltérő szláv nyelvjárásra utaló, németesen Ziligradnak írt nevet. Nem feladatunk e helyütt arról szólni, hogy mi lehetett Ciligrad és a feltárt dobokai földvár /ŠT. PASCU--M. RUSU--P. IAMBOR--N. EDROIU--P. GYULAI--V. WOLLMANN--ŠT. MATEI: Acta Musei Napocensis V, 153--202/ viszonya, mindenestre Doboka térképén alig 1 km a távolság a Ciligrád falurésznev és a Četat'a /Cetate/ 'Vár' földrajzi név között /SZABÓ T. ATTILA--GERGELY BÉLA: A dobokai völgy helynevei. Kolozsvár 1946. 20--21 oldal között térkép/. Mind a német Ziligrad, mind a román Țiligrad, mind pedig a magyar Ciligrád írásforma /uo. 20./ egyaránt bizonyítja, hogy ez esetben is C szókezdettel kell számolnunk. Ennek alapján aligha gondolhatunk arra, hogy a Celigrad /Ciligrad/ Sóvárat jelentene, sokkal inkább gyaníthatjuk azt, hogy a -grad itteni előtagjában az ószláv celъ 'egész, teljes, ép' melléknév szerepel /Slovar' cerkovno-slavjanskago i russkago jazyka IV. Sanktpeterburg 1868. 884; I. I. SREZNEVSKIJ: Materialy dlja slovarja drevne-russkago jazyka po pismennym pamjatnikam III. Sanktpeterburg 1903. 1456--1457/, s ennek megfelelően e helynevek jelentése: 'ép vár'. Ilyen jelentés mellett bizvást állítható mind a Celigrad, mind a Ciligrad a Visegrád, Csongrád, Nógrád és Moigrad nevekkel egy csoportba. A celigradi ásatások azért fontosak, mert jelzik MELICH /MNY. XVII, 7/ nyelvészeti úton levont következtetésének igazát, hogy tudniillik a -grad utótagú helynevek csak délszláv nyelvből kerülhettek a magyar nyelvbe. A történelmi körülmények folytán -- s erre bizonyosság a celigradi régészeti feltárás -- ez a délszláv nyelvű népesség a bolgárság volt. Mégha a temető leletanyaga inkább bolgár-török is /BÓNA: i. m. 371/, a IX. századi helynévadás bolgár emlékei már bolgár-szlávok. E délszláv indítékú helynévadás adja magyarázatát, hogy az olyan jellegű helynevek, amelyekben a -grad utótagot a vár minőségére, milyenségére utaló jelző előzi meg, természetesen nem szorítkozik a Kárpát-medence területére, hanem délszlávok lakta vidéken több helyütt előfordul.

Ilyen pl. a Makedóniában levő Zelengrad helynév, amelynek 'zöld vár' a jelentése, vagy pl. Konsztantinosz Porphürogennétosznál a X. század közepén a Katari-öbölben Nougrade helynév bukkan fel /MELICH: MNY. XVII, 7/. Ugyanilyen megítélésben kell részesítenünk a Belgrad 'fehér vár' helyneveket is, bár ezek különleges figyelmet érdemelnek.

A Kárpát-medencében a fentebb felsorolt Beograd, Belegrad helyneveken kívül még további helynevek vonhatók ide. A dunántúli Székesfehérvárnak, valamint az erdélyi Gyulafehérvárnak egyaránt ismerjük Belgrad nevét. Ami /Székes-/Fehérvár nevét illeti, ezzel legkorábban magyar alakban 1055-ben találkozunk Feheruuaru formában /BÁRCZI GÉZA: TihAl. 10, 40/, de már a XII. században szláv alakban is előfordul, egy, a XII. század közepén Magyarországon járt francia író tollán Bellagrava /GOMBOS III, 1720/, egy ugyancsak ekkor élő arab utazó szövegében pedig B.l.ğ.rāt.h alakban /ELTER ISTVÁN: Acta Univ. Szeged. Acta Hist. LXXXII, 58/. XII. század végi latin nyelvű oklevél szövegében Belegrada formában kerül elő /FEJÉR: CD. II, 282/. Mi több, egy XVI. századi török krónikás Usztolni Belgirád alakban adja vissza Székesfehérvár nevét /A magyarok története. Tarih-i Üngürüş. Madzsar Tarihi. Bp. 1982. 35. BLASKOVICS JOZSEF fordítása/. MELICH /HonfMg. 9/ szerint a Fehérvár a magyarban „nem idegenből vett, vagy fordított kifejezés, hanem olyan földrajzi név, amilyen a magyarban a honfoglalás előtt is lehetett”, vagyis ilyen esetben „a szláv fordítás is a magyarból való lehet” /uo. 36/. Az erdélyi Gyulafehérvár /ma Alba Iulia Romániában/ szláv Bälgrad neve legkorábban 1579-ben fordul elő Belugrad alakban /C. SUCIU: Dicționar istoric al localităților din Transilvania I. București 1967. 29/. MELICH /HonfMg. 35--36/ Gyulafehérvár román Bälgrad nevééről -- a viszonylag kései előfordulás ellenére -- elismeri, hogy „régii név lehet... Ez a név is délszláv eredetű s a. m. 'fehér vár'. Hogy itt ki a fordító, nehéz megmondani. Vannak bizonyítékok, amelyek a mellett szólnak, hogy itt a szlávok a fordítók”, s a szlávoktól vették át a románok a szláv eredetű Bälgrad nevet /KNIEZSA: Keletmo. helyn. 182/. Mi -- mind Székesfehérvár, mind

Gyulafehérvár magyar és szláv neve ismeretében -- úgy véltük: e „kétnyelvű elnevezések lehetnek párhuzamos helynévadás termékei" /KRISTÓ: i. m. 30/. Ezt a véleményt azonban megingatja BÓNÁnak /i. m. 371/ azon nézete, hogy a magyar honfoglalás előtti, IX. századi erdélyi „bolgár uralom katonai központja, a régészeti leletek tanúsága szerint is, az ókori kőfalai nyomán Fehérvárnak nevezett Belgrad /Gyulafehérvár/ lehetett". Ha ez igaz, akkor a mai Alba Iulia magyar Fehérvár, illetve szláv Bälgrad neve nem lehet párhuzamos helynévadás eredménye /vö. KNIEZSA: Keletmo. helyn. 182/, hanem előbb a szlávok neveztek el Belgrádnak, ezt a nevet a magyarok lefordították, Fehérvár, utóbb Gyulafehérvár lett belőle, s ez utóbbi alak román fordítása a mai Alba Iulia. Vagyis Gyulafehérvár esetében éppen nem -- mint még MELICH gondolta -- a szlávok voltak /vagy lehettek/ a fordítók, hanem a magyarok. Székesfehérvár esetében továbbra is gondolhatunk párhuzamos helynévadásra, mivel nem merült fel olyan nézet, hogy vára -- s így várának szláv Belgrad neve -- korábbi lenne a magyar honfoglalásnál. Kétségtelenül erősíti azt a nézetet, hogy helyneveket egymás nyelvére lefordíthattak, a Duna menti Beograd, a mai jugoszláv főváros neve. Az ókorban Singidunumnak nevezett erősség -- Porolissumhoz hasonlóan -- szintén nem örökölte át antik nevét a középkorra, hanem a bolgárok neveztek el szláv nyelven Belgrádnak /BONA: i. m. 371/. Magyar, illetve latin nevét korai időből, a Képes Krónikába bekerült korai krónikaszcsovegek-ből ismerjük. Ez Nandorfeirwar, illetve Alba Bulgarica volt /SRH. I, 370, 369/. Mindkét elnevezés egyértelműen Bolgár-fehérvárnak tekintette e Belgradot /nándor = bolgár/. Mindamellet az igen korán a magyarban felbukkanó Nándorfehérvár név arról árulkodik: a magyarok a latin és nem a szláv elnevezést fordították le magyarra. A magyar Fehérvár, illetve szláv Belgrad helynevek problémájának megoldását megnehezíti az a körülmény, hogy Európa déli és keleti felén részint török, részint szláv nyelven több fehérvár fordul elő. Maga a X. század közepén élt tudós bizánci császár említ kettőt: a Don mellett Šarkelt /török etimológiája szerint jelentése: 'fehér ház', 1. CZEGLÉDY KÁROLY: MNy. XLVIII, 83--86/, valamint Belegrada

városát /MORAVCSIK GYULA: Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 176--177, 182--183/, amely a mai jugoszláv fővárossal, Beograddal azonos. A térség többi, Fehérvár jelentésű helynevét elősorolja MELICH: HonfMg. 8--9 /vö. ifj. HORVÁTH JÁNOS: Szfv. évszáz. I, 108--110/.

Úgy tűnik tehát, jelen ismereteink szerint csak a helynévadás formai megfelelése alapján sorolhatjuk egy csoportba a Visegrád, Csongrád, Nógrád, Mojgrad, Celigrad /Ciligrad/, Belgrad helyneveket. Közülük a Duna menti Visegrád, a hozzá közeli Nógrád, a Tisza melletti Csongrád, a történeti Partiumban fekvő Mojgrad, valamint az erdélyi Celigrad és Ciligrad egyaránt visszavehető a IX. századra, s a délszláv /bolgár-szláv/ jellegű helynévadás e termékeit a Kárpát-medencébe bejövő magyarok szláv alakjukban átvették. Ezzel szemben a Maros, illetve a Duna menti Belgrad nevet magyarra fordították, s az előzőt /Gyula-/Fehérvárnak, az utóbbit -- talán latin neve alapján -- Nándorfehérvárnak nevezték. A dunántúli /Székes-/Fehérvár nevének magyar eredetét nem látjuk megingathatónak, mert hiszen abban a török környezetben, ahonnan a magyarság érkezett, ismert volt -- mint a Šarkel név mutatja -- a Fehérvár török elnevezése. Sőt -- mint CZEGLÉDY /MNY. XLVIII, 83/ megjegyezte -- a mindenütt közönséges Fehérvár típusú helynevek „különösen gyakoriak voltak.... a steppe népeinél”. Feltételezés szerint a kazárok meg éppen a magyarok és más népek ellen építették volna fel Šarkel erődjét /KRISTÓ: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 21/.

További problémát vet fel, hogy Csongrád és Nógrád helynévből a régiségben nem csak a fentebbi egy-egy létezett a Kárpát-medencében, hanem több is. Csongrád helynév volt a középkori Torontál megyében /1441 körül: Chingrad, CSÁNKI: TF. II, 127/, míg Nógrád Baranyában /+1015/+1158/1323/1403: Nougrad, GYÖRFFY: TF. I, 349/, Szatmárban /Neugrad, MAKSAI FERENC: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 174/ és Somogyban /1468: Newgrad, CSÁNKI: TF. II, 632/ fordult elő. Ezek középkori adalatai megadja a lehetőséget, hogy IX. századi bolgár-szláv helyneveknek minősíthessük őket, de nehezebb helyzetben va-

gyunk azokkal a Hernád- és Tisza-vidéki Belegrád határrész /sziget és puszta/ nevekkkel, amelyeknek a régiségből egyáltalán nem ismerjük létük bizonyítékait. Csak igen gondos további vizsgálatok dönthetik el, hogy ezeket vissza lehet-e vezetni a magyar honfoglalás előtti időre /mint MOÓR: Száz. CIV, 362--363 tette/, avagy más módon, pl. névvándorlással /erre l. MEZŐ ANDRÁS: MNYTK. CLXX, 23--28/ kell magyaráznunk létrejöttüket. Sokat segíthetnek e téren a régészeti ásatások, hiszen pl. az írott forrásokban szintén szűkölködő erdélyi Celigrad régiségét éppen feltárt tárgyi emlékei, archeológiai leletei bizonyítják.

A dolgozat elején említett, de az eddigi elemzésbe be nem vont -grad utótagú helynevek mind a névadás sajátossága, mint pedig keletkezésük ideje szempontjából más elbírálás alá esnek, mint a Visegrád, Csongrád, Nógrád, Mojgrad, Celigrad /Ciligrad/, illetve Belgrad típusúak. A szlavóniai Novigrad már hangalakja révén mutatja azt, hogy nem vonható közös nevezőre a Nógrád helynevekkel. Az ugyancsak szlavóniai Cesargrad, Susedgrad és Medvedgrad helynevek úgy keletkeztek, hogy a délszlávok /horvátok/ nyelvükre fordították a magyar Császárvár, Szomszédvár és Medvevár elnevezéseket. E várak kivétel nélkül kővárak voltak, a XIII--XIV. században épültek /FÜGEDI ERIK: Ért. tört. tud. LXXXII, Bp. 1977. 115, 200--201, 166--167; ENGEL PÁL: Ért. tört. tud. LXXXIII, Bp. 1977. 102, 158, 133--134/. A történeti források rendre magyar nevükön emlegetik e várakat a XIII--XIV. században /1299: castrum Zumzed, 1309/XIV.: castrum Medued, 1313: castrum Medwe, SMIČIKLAS: Cod. dipl. Croat. VII, 352; VIII, 250, 339, 1399: castrum ... Chazar vocata, FEJÉR: CD. X/2, 634--635/. A várak építési ideje adja a terminus post quem-et e nevek délszlávra /horvátra/ fordítása időpontjául. A Dráva menti Legrad névben a magyar lő ige lappang, a középkori adatok mutatják ezt az etimológiát /TAGÁNYI KÁROLY: Mny. IX, 264; vö. 1384: Lewgrad, CSÁNKI: TF. II, 625/, vagyis „a település elsődleges neve egy m. R.-*Lő hn. volt, amelyet a betelepülő horvátok a szb.-hv. grad 'vár, város' utótaggal egészítettek ki" /KISS: FNESz. 375/.

A ma Šarengrad néven ismert település és vár helyén a középkorban egy Atya nevű /tehát magyar nevet viselő/ település és vár állott /CSÁNKI: TF. II, 268, 278--279/. Szólnunk kell végezetül a hajdani Hont megye Szenográd /Senohrad/ nevű településéről. A ma Csehszlovákiában Korponától /Krapina/ keletre fekvő helységről BÓNA ISTVÁN /i. m. 352--353 oldal között térkép/ úgy vélekedett, hogy „valószínűleg 9. századi”. Ennek a megállapításnak azonban a település legkorábbi, XII--XIV. századi adatai /1135/1566: Zenerag, 1338: Scenarag, 1342: Zymerad, BAKÁCS ISTVÁN: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 195/ elnevezés mondandó, s bizonyítják, hogy az elnevezésben eredetileg nem szerepelt a -grad ~ -grád utótag. Úgy tűnik, egy korai Szenerag ~ Szenarag ~ Szimerad forma a településen már a középkorban élő szlovákság /szlávtság/ ajkán váltott át a népetimológikus Szenahrad Szenohrad 'Szenavár' alakra /1394: Zenahrad, 1467: Zenohrad, de vö. 1488, 1510, 1526: Zenorad, uo./, s egészen 1526-ig csak két adat igazolja a -grad utótag meglétét /1446: Zynograd, 1471: Sinograd, uo./ a sokkal gyakoribb -hrad utótag mellett. A feltett IX. századi Senograd így aligha létezett, sőt a későbbi Szenográd alakban felbukkanó településnevet nem is sorolhatjuk a kezdettől fogva -grad ~ -grád utótagot hordozó helynevek közé. A -grad utótagú Kárpát-medencei helynevek másik része ily módon nem régiebb a java középkornál vagy éppen újkori. Világosan mutatja a korábban elemzett -grad ~ -grád utótagú helynevektől való tipológiai és kronológiai eltérésüket, hogy szemben azokkal, ahol a vár minőségére vonatkozó jelző alkotott a -grad ~ -grád szóval együtt helynevet, s ilyen módon 'magas vár', 'fekete vár', 'új vár', 'kis vár', 'ép vár', továbbá 'fehér vár' jelentésű elnevezések keletkeztek, ez utóbbiak esetében a vár szorosán vett nevének /azaz magyar -vár utótag nélkül értett nevének/ -grad utótaggal való ellátása, vagy -- a magyar előzményeket nélkülöző helynevek esetében -- sajátos szláv előtagoknak -grad utótaggal való egybekapcsolása, illetve kifejezetten a népetimológia eredményezett ilyen helynevet. Mivel a Kárpát-medence szláv nyelvei közül a szlovákban a grad hrad alakot

öltött, a -grad helynév újabb kori előfordulásai szinte kivétel nélkül délszláv nyelvű népek lakhelyére esnek. A -grad ~ -grád utótagú Kárpát-medencei helynevek körében végzett vizsgálódásaink arra hívják fel a figyelmet, hogy a helynevek tiológizálása, a különböző nyelvű alakok egybevetése segítheti a historikust történeti következtetései levonásában.

KRISTÓ GYULA

A SZER HELYNEVEINKBEN I.

PAIS DEZSŐ már igen korán, Magyar Anonymus című munkájában /Bp., 1926./ foglalkozott a címben szereplő szóval, s éppen helynévi előfordulásával, a ma Pusztaszer-nek ismert település nevének magyarázatával kapcsolatban. Itt megállapította: „A 'sor, rend, mód' értelmű szerből alkotott -i képzős melléknév" /141/. Majd később, 1942-ben megjelent /MelichEml. 301--13/ Szerszám című tanulmányában is kitért a szó jelentésárnyalatainak a föltárására. E munkájában tulajdonképpen vitatkozott FOKOS DÁVID néhány évvel azelőtt /Nyr. LXVII, 9--18/ közreadott álláspontjával, a szer szó FOKOS szerinti jelentésfejlődés-történetével, amely így hangzott: „A/ szēr a/ 'sor, rend' → b/ 'csoport, közösség, fajta' → c/ 'ezekhez tartozó ember vagy holmi' → d/ /a személyekhez vagy tárgyakhoz tartozó holmi:/ 'felszerelés, szerszám, eszköz'” /I. m. 16/. Erre válaszul született meg PAIS dolgozata, a fönt említett Szerszám, melyben az „ősjelentés”-nek esetleg egy 'állati inat fonálnak összesodor' igét tartott, s ebből vezette le 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája' jelentést, hogy tovább haladva eljusson a „'csoport, csapat', a megfogható s konkrét 'sor' és az átviteles 'rend'” /i. m. 301/ főjelentésekig, illetőleg azokig a jelentésárnyalatokig, „amelyekből a többi jelentésváltozatok és alkalmazásaik mind levezethetők” /uo./. Már akkor jelezte PAIS, hogy bővebben óhajt foglalkozni a szer szóval, de emlékkönyv és folyóirat keretei-